

Budai Parmenius István: az első magyar utazó Észak-Amerikában

Budai Parmenius István, így nevezte magát a fiatal magyar tudós, angliai tartózkodás után tett utazást Észak-Amerikában. Az utazás során életét vesztette, hagyott azonban hátra feljegyzéseket szándékairól és a tengeren túli földeken szerzett első tapasztalatairól.¹

Egy magyar ember valószínűtlennek látszó részvétele egy észak-amerikai kutatóúton az 1580-as években két, hasonló irányú tevékenység összetalálkozására vezethető vissza. Egyrészt az angolok már érdekeltté váltak Észak-Amerika feltárásában és természeti kincseinek kiaknázásában, másrészt pedig éppen ebben az időben érkezett körükbe egy ilyen tevékenység iránt érdeklődő fiatal tudós, aki tudományos körútja befejezéseként tett látogatást az Oxfordi Egyetemen, amely egyike volt azon tudományos központoknak, ahol utazása során számos tudós megfordult.

Sir Humphrey Gilbert, egy angol nemes-kalandor, már korábban elhatározta, hogy az addig kiaknázatlan Észak-Amerika területén földbirtokokat szakit ki angol telepesek számára. 1578-ban kísérletet tett arra, hogy a nyugat-indiai szigetek érintésével eljusson Észak-Amerikába és feltárja a mai Virginia partvidékét, hajói azonban szétszóródtak az Atlanti-óceánon, és a spanyol és portugál hajókkal vívott küzdelmeken kívül semmit sem ért el: vissza kellett fordulnia. 1579 után hozzálátott, hogy módszeresebb tervet dolgozzon ki Amerika kincseinek kiaknázására. Csak 1583 végén indult ismét útnak, de ekkorra sikerült a legkülönbözőbb embereket bevonnia az amerikai vállalkozásba. Közöttük volt Budai Parmenius István.²

Keveset tudunk annak a férfinak származásáról és ifjúságáról, akit Angliában Parmenius Istvánként ismertek. Parmeniust Kropf Lajos fedezte fel angol forrásokból a magyarok számára, és a magyar életrajzi lexikonok az ő írásait vették alapul.³ Kropf véleménye szerint Parmenius vezetékneve eredetileg Paics vagy Pajzs lehetett, így szülőföldjéről való elutazása előtt Pajzs Istvánnak hívhatták. Lehetnek ellentétesek, hogy Parmenius miként fordítható vissza Pajzsra, de ez a név mégis valószínű maradhat. Lehetővé vált, hogy a heidelbergi egyetemre járt protestáns ifjak XVII. századi névjegyzékének egy XIX. században készült másolata alapján, amely az Országos Széchényi Könyvtárban található, nevét kapcsolatba hozzuk az 1579-es évszám „Stephanus Budaeus” bejegyzésével.⁴ Mindaddig azonban csak ennyit tudunk meg külső forrásokból. Egyébként csak arra támaszkodhatunk, ami keveset önmagáról elmond.

Egy (sajnos eléggé általános jellegű) életrajzi bevezetésből, amelyet Angliában egyik latin nyelvű verse elé írt, megtudhatjuk, hogy a török uralom alatt, tehát 1541 után született Budán. Ha valóban 1579-ben hagyta el Magyarországot, és életkorát 25 év körülire becsüljük, úgy 1555 körül szülehetett. Ez azonban csak feltételezés. Hangsúlyozta, hogy szülei keresztények voltak, ezen csaknem bizonyosan azt értette, hogy kálvinisták. Dicsérte szüleit, amiért oly nagy gondot fordítottak neveltetésére, amiért, mint mondta, olyan nagytudású tanárok gondjaira

¹ Budai Parmenius István életét és írásait vizsgálja, a mai lehetőségek határain belül David B. QUINN és Neil M. CHESHIRE: *The new found land of Stephen Parmenius. The life and writings of a Hungarian poet drowned on a voyage from Newfoundland, 1583.* Toronto, University of Toronto Press, 1972. XII, 250.

² Pályafutását, amennyire ismeretes volt, teljes egészében dokumentálja D. B. QUINN (szerk.): *The voyages and colonising enterprises of Sir Humphrey Gilbert.* London, The Hakluyt Society, second series, volumes LXXXIII—LXXXIV. 1940. Rövid életrajzát közli a *Dictionary of Canadian Biography*, I. 331—36 (Toronto University Press, 1965). Néhány újonnan felfedezett adat szerepel a fentemlített, Parmeniusszal foglalkozó kötetben.

³ KROPF Lajos: „Budai Parmenius István”. *Egyetértés*, 1889. jan. 4. A későbbi magyar írások erre a forrásra vezethetők vissza.

⁴ A „Heidelberg” alatti „1579. Stephanus Budaeus” bejegyzést, amely kétséget kizárólag rá vonatkozik, Ács Tivadar találta meg, az Országos Széchényi Könyvtár MS Fol. Hung. 1734, a külföldi egyetemen tanult magyar protestánsok tizenhetedik századi névjegyzékének 1892-ben készült másolatában. Ács Tivadar át-tanulmányozta Veress Endre kéziratgyűjteményét is, amely szintén ebben a könyvtárban található, a Veress által felsorolt egyetemek névjegyzékeiben azonban nem szerepel olyan tanuló, aki Parmeniusszal lenne azonosítható.

bízták, akikre szülőházaja büszke lehetett. Hogy iskoláit hol végezte, nem állapíthatjuk meg pontosan. Amikor tanárai befejezték oktatását, hároméves körútra küldték az európai egyetemekre. Mindez nagyon kevés, de csak ennyit tudunk.⁵

Abban az időben a tudományos körút volt a tehetséges ifjak legfőbb vágya, különösen ha a szülők elélegként vagy járadékként elegendő pénzt tudtak biztosítani; elegendőt, nehogy gyermeük teljes nyomorba jusson, de olyan sokat sem, amely tékozlásra vagy bűnre csábítaná. Parmeniust feltehetően kötelességtudó fiatalembernek tekintették, mivel megengedték neki, hogy kísérő nélkül utazzon. A családnak, hogy egy három esztendőös utazást, amelyet Parmenius 1579-ben kezdett meg, szerény formában is fedezni tudjon, eléggé vagyonosnak kellett lennie, apja jobbmódú kereskedő, esetleg lelkész, orvos vagy más értelmiségi lehetett. De kaphatott támogatást más, az országon kívül élő magyaroktól is.

Heidelberg és Oxford, a két egyetem, ahol tudomásunk szerint a háromesztendőös utazás során Parmenius megfordult, egyiken utazása kezdetén, másikon pedig a végén, erősen protestáns jellegűek voltak, ezért a magyarok otthonosan érezhették ott magukat. Oxford természetesen anglikán volt, de számos vezető teológusa közelebb állt a kontinens kevésbé merev kálvinistáihoz, mint a lutheránusokhoz. Ugyanakkor azonban nagyon keveset tudunk Parmenius tudományos utazásáról. Esetleg nem Heidelbergben, hanem Wittenbergben járt-e először? Ez utóbbi logikus kiindulási hely lehetett a magyarok számára, mivel számos magyar protestáns lakott ott, és 1585-ben Dudith András éppen ezért javasolta, hogy az egyetemre járó magyarok számára létesítsenek kollégiumot.⁶ Vagy talán Genfben látogatta az akadémiaát, és ott ült a nagy Theodore Béza lábainál? Padovát szintén előszeretettel látogatták a magyarok, egyetemére többnyire szabadon járhattak a protestánsok, bár Parmenius utazásának éveiben éppen járvány sújtotta. Az ottani hallgatók jegyzékén nem szerepel a neve. Hollandiában pedig a vadonatúj leideni egyetemre vezethetett útja, bár erről sincs feljegyzés.

Feltételezhetjük, hogy hat hónapot töltött az egyes tudományos központokban, ha azok elegendő vonzóerőt gyakoroltak rá. Így két egyetem, Heidelberg és Wittenberg jöhet számításba a birodalmon belül, egy Itáliában, a legvalószínűbb Padova,⁷ azután pedig Genf vagy Leiden, végül pedig Oxford, körútjának utolsó állomása. Innen szándékozott elindulni hazafelé. A problémát a hozzá hasonló tudósoknál az jelenti, hogy gyakran nem hagynak ott-tartózkodásukról nyomot az egyetemi nyilvántartásokban. Heidelbergi kapcsolatáról egy magyar egyházi kompilációból tudunk, az oxfordi kapcsolatát pedig csak Richard Hakluyt említi. Egyetemi tartózkodásának nyomai előbukkanhatnak még nem egészen egyértelmű nomenklatúrákból, és ezek feltárhatnak más, esetleges kapcsolatokat is. Parmenius nem fokozatot akart szerezni, hanem barátokat keresett és tájékozódni kívánt a legkülönbözőbb szakterületeken. Ezeket mind elérhette hivatalos beiratkozás és tandíjfizetés kötelezettsége nélkül. Abban bízunk, hogy a magyar tudósok tovább fogják követni ezeket a gyenge nyomokat, és részletesebb tájékoztatást nyernek majd Parmenius neveltetéséről és vándorlásairól.

Parmenius angol kapcsolatai valószínűleg Dudith Andráséhoz, a kiváló magyar humanistához vezethetők vissza, aki protestáns lett, és ebben az időben Breslauban élt.⁸ Dudith ismerte Theodore Bézát, Kálvin utódját, a genfi egyetem alapítóját, akinek viszont voltak kapcsolatai a kálvinizmushoz hajló angol egyházi körökben. Dudith kapcsolatban állt továbbá Abraham Ortelius-szal, a kiváló németalföldi geográfussal, aki régi ismerőse volt Richard Hakluytnak, a jogásznak, és így megteremthette a kapcsolat lehetőségét ez utóbbi unokaöccséhez, az ifjabb Richard Hakluythoz. A kapcsolat legvalószínűbb láncszeme azonban Henry Savile, a Merton College neves tudósa lehetett. Dudith már 1574-ben, krakkói tartózkodása idején ismeretségben állt Philip Sidneyvel, és ennek az ismeretségnek eredményeként kereste őt fel Breslauban Philip Sidney öccse, Robert, Henry Savile és Henry Neville társaságában 1581-ben. Savile a Dudith tulajdonában levő kéziratokat tanulmányozta, és később öccsét, Thomast is bemutatta neki. Thomas Savile Dudith breslaui házában lakott, közvetlenül az utóbbi 1589-ben bekövetkezett halála előtt. A Henry Savile útján történő oxfordi bemutatkozás, majd a megismerkedés Henry Savile öccsével, Thomas-szal látszik legvalószínűbbnek, bár a Sidney testvérek valamelyikének segítségével létrejött kapcsolat is lehetséges. Hasonlóképpen lehetséges, hogy az oxfordi Magdalen College elnökénél, Laurence Humfrey-nél való bemutatkozása⁹ egyházi személyek közbenjárásával történt.

⁵ Nyilvánvaló, hogy ebben a témában további kutatás csak Magyarországon, magyar forrásokra támaszkodva végezhető.

⁶ Pierre COSTIL: André Dudith, humaniste hongrois, 1533—1589. Paris, 1935. 208.

⁷ A *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium*, 1264—1864. Szerk. VERESS Endre. Bp. 1915., nem tartalmaz Parmeniusra vonatkozó adatot.

⁸ Említi COSTIL, különösen a 147., 202., 203. lapokon. Dudith 1574-től állt kapcsolatban Philip Sidneyvel, de Sidney és Parmenius kapcsolatára csak következtethetünk, mivel Sidney részt vett Gilbert 1582-es vállalkozásában, és Hakluyttal neki dedikáltta *Divers voyages* című kőtetét (I. 16. jegyzet).

⁹ Laurence Humfrey említi a *Dictionary of National Biography*.

A kapcsolat megteremtésének azonban nem ez volt az egyetlen útja. Feltehetően volt egy másik is, az Unton család egyik tagja révén, mivel ez az angol földbirtokos család a tudomány és diplomácia számos képviselőjét ismerte. A család néhány tagja 1580–1581-ben szintén Itáliában utazgatott. Henry Unton és barátja, Charles Merbury, valamint öccse, Edward Unton valószínűleg elidőztek ekkor Padovában is, és a kontinensen tett utazásuk során kapcsolatba kerülhettek Parmenius-szal vagy valamelyik barátjával.¹⁰ Merbury Laurence Humfrey tanítványa volt Oxfordban, így Parmeniust bemutathatta neki; Henry Unton pedig 1582-ben Parmenius jó ismerőse, ami arra utal, hogy ismeretségük korábbi eredetű. Nem biztos azonban, hogy mindegyik kapcsolat hasznos volt, és egyik sem zárhatja ki a másikat.

Elképzelhetjük tehát, miként tett Parmenius fokozatosan szert néhány angol kapcsolatra és ismeretségre, és miként jutott hozzá ajánlólevelekhez, a tudományos világ szükséges kellékekhez, amelyek megkönnyítették a vándorló tudós beilleszkedését egyik egyetem életéből a másikba. Egyházi és teológiai beállítottsága alapján pedig arra következtethetünk, hogy Parmenius a kálvinista és eléggé szigorúan puritán környezetben érezte magát legjobban, de nagyra értékelte az angol egyházi szervezet stabilitását és rendjét is, és elvileg nem volt ellenvetése az episzkopális egyház mint intézmény ellen. Parmenius elmondja, hogy érdekelte azoknak az államoknak a vallása, amelyeken átutazott, és érdekelte társadalmi berendezkedése is. A teológiával és egyházi szervezettel azonban csak művelt emberként és nem leendő egyházi férfiúként foglalkozott, és arra törekedett, hogy teljes és sokoldalú képet nyerjen a világi, politikai intézményekről és kapcsolatokról is. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy utazása, kezdeti célját tekintve egy kálvinista lelkes képzését szolgálta. Ismét csak azt mondhatjuk, hogy a korabeli Anglia nagy hatással volt rá. Uralkodóját bölcsnek és igazságosnak, a népet elégedettnek, az országot békésnek és szilárdnak találta. (A látogató, bizonyos körülmények között jobban felfigyel egy adott társadalom érdemeire, mint akik abban nőttek fel.) Mindenekelőtt azonban azoknak az országoknak a humanista tudósai érdekelték, ahol megfordult: Angliában Oxfordnak éppen az volt a fő vonzóereje, hogy találkozhatott a klasszikusok iránt érdeklődő emberekkel, és tudományosan megbeszélhette és vitathatta azokat a témákat is, amelyek akkor foglalkoztatták.

Hajlok arra a gondolatra, hogy Laurence Humfrey, a Magdalen College tanára játszott fő szerepet abban, hogy Parmenius telepedjék Oxfordban, és feltételezhetően ő mutatta be nagytiszteletű Richard Hakluytnak, a már említett azonos nevű jogász unokaöccsének, aki Parmeniusszal nagyjából azonos korú volt. Laurence Humfrey kiváló teológus volt, akinek a kontinensen mindenfelé voltak kapcsolatai Kálvin, Luther és Zwingli követőivel. Hakluyt (szül. 1552) az oxfordi kollégiumok egyik legjobbjának, a Christ Churchnek volt senior hallgatója, azaz már oktató tagja.¹¹ Bár jártas volt a klasszikusokban, ezt tanította Oxfordban, a legjobban azonban a földrajz érdekelt, részben Ptolemaiosz geográfiája nyomán, de nemcsak a téma klasszikus és elméleti szerzői foglalkoztatták, hanem a földrajzi felfedezések gyakorlati és elvi kérdései, és a hővölgy kereskedelmi szélesebb földrajzi vonatkozású gazdasági kérdései is. Hakluyt tanácsadóként is kezdett működni azok mellett, akik mint Gilbert, tengerentúli utazásokat terveztek. Ide, Christ Churchbe érkezett meg Parmenius valamikor 1581 folyamán, feltehetően az év vége felé, és Hakluyt osztotta meg vele szállását. A kapcsolat valószínűleg annak köszönhető, hogy Parmenius érezhette, többet kell megtudnia a geográfia tudományos és gyakorlati vonatkozásairól a fiatal oxfordi tanár oldalán. Ha így volt, érdeklődését Angliába történt megérkezése után alkalmi kapcsolatai fordíthatták erre a területre. Oxfordban rövidesen megismerte az ifjú Thomas Savile, Henry Savile testvérét, aki a közelmúltban lett a Merton College hallgatója.¹²

Hakluyt, a Savile testvérek, Jean Hotman, az akkor Oxfordban lakó francia humanista és Alberico Gentili, az egyetemen olasz születésű jogász professzora alkották azt a tudóscsoportot, akik leveleztek egymással és Oxfordon kívül élőkkel, nevezetesen William Camdennel, a Londonban lakó történésszel, aki szoros kapcsolatban állt az oxfordi körrel. A csoportba mások is tartoztak még, bár méreteiről mindössze keveset tudunk.¹³ Ebbe a csoportba vonták be

¹⁰ Henry Unton padovai tartózkodásának közvetlen bizonyítéka egy halála után festett kép (I. QUINN – CHESHIRE 3. tábla), és Merburyval való kapcsolatát (és Merburyét Humfreyval) dokumentálja Merbury A briefe discourse of royall monarchie (London, Thomas Vautroller, 1581) című kötete. Apja Sir Edward és bátyja Edward 1574-ben engedélyt kapott itáliai utazásra, amelyet 1581-ben további két évre megújítottak, de Sir Edward 1582-ben már otthon volt, míg Edward csak 1584-ben ért haza. (I. QUINN – CHESHIRE, 17.)

¹¹ Hakluytról: George Bruner PARKS: Richard Hakluyt and the English voyages (New York, 1928); részletesebb életrajzi kronológiát közöl az „A Hakluyt handbook”, szerk. D. B. QUINN: The Hakluyt Society, second series, volumes 144–145, 1974.

¹² Sir Henry SAVILET és Thomas SAVILET említi a Dictionary of National Biography.

¹³ A csoport levelei közül számosat közöl Thomas SMITH: V. cl. Gulielmi Camdeni et illustrium virorum . . . epistolae (London, 1691). A levelek eredetijeit a British Museumban, Cotton MS Julius C. V. jelzés alatt, Camden további leveleinek fogalmazványait, Additional MS 22583 jelzés alatt, hivatkoznak többek között Parmeniusra is; további leveleket közöl még Jean és François HOTMAN: Epistolae (Amsterdam, 1700). A csoport leveleinek egy új, modern kiadása nagyon kívánatos volna.

Parmeniust, aki itt kielégíthette szellemi érdeklődését, bár sajnálatosan levelezéséből semmi nem maradt fenn.

Parmenius azonban nem volt Oxfordhoz kötve. Szívesen látták Wadleyben, az Unton család Oxfordhoz közeli faringdoni kastélyában, ahova Henry Untontól és feleségétől állandó meghívása volt. Ezen a körön kívül elvitték Londonba, ahol Hakluyt bemutatta Camdennek, majd Sir Humphrey Gilbertnek. Valószínűleg ellátogatott a királyi udvarba is, bár nem tudjuk, fogadta-e a királynő. Hakluyt feltehetően bejáratos volt Sir Francis Walsinghamhez, a királynő miniszteréhez, és elég jól ismerte Philip Sidneyt, hogy egy kötetet neki ajánlja. Találkozhatott Lord Burghleyvel, a kincstár lordjával is, aki ismerte Hakluytot. Az is valószínű, hogy kapcsolatba került Thomas Vautrollier-vel, a francia nyomdással és kiadóval, akit gyakran felkérték latin és görög (és az angolon kívül még más nyelvű) könyvek nyomtatására, és akit az angol tudósok és kálvinisták közül számosan jól ismertek. Parmenius jövője tekintetében azonban a Sir Humphrey Gilbertnek való bemutatás vált sorsdöntővé.

Az Angliában töltött első évben, azaz nagyjából 1581 második felétől 1582 nyaráig Parmenius főként irodalmi és tudományos tevékenységet folytatott, de fokozatosan bevonták egy gyakorlatibb jellegű tevékenységbe, nevezetesen egy amerikai kutatóúton való részvételbe. Úgy tűnik, hogy 1581 utolsó és 1582 első hónapjaiban Parmenius szorgalmasan tanult Hakluyt mellett.¹⁴ Csak találgathatunk, hogy a számos téma közül mit vitattak meg együtt: minden bizonnyal ezek között volt Ptolemaiosz *Geographiája* és azok a kérdések, hogy az új, tengerentúli felfedezések miként igazolták, módosították és bővítették a klasszikus geográfiát. Valamivel szilárdabb talajon állunk, amikor azt mondjuk, hogy együtt olvasták végig az általuk ismert európai nyelveken írott nagy útleírás-gyűjteményeket; hogy megismerjék mindazt, amit a XVI. században felfedezett amerikai kontinensekről tudni lehet, különös tekintettel Észak-Amerikára, mivel ennek közvetlen gyakorlati haszna volt Sir Humphrey Gilbert előkészületei szempontjából. Elsődleges forrásul a velencei Giovanni Battista Ramusio 1550–1559 között kiadott nagy gyűjteményének harmadik kötetét szolgált.¹⁵ Ez a gyűjtemény megvolt Hakluyt birtokában, és most azzal foglalatosskódott, hogy Gilbert utazásához összegyűjtse mindazt, amit Észak-Amerika keleti vidékeiről megtudtak. Ramusiótól is átvett számos dokumentumot, ezeket lefordította. Nagyon valószínű, hogy a válogatásban Parmenius is segített Hakluytnak, és végigolvastak számos olyan kötetet, amelyben nem találtak felhasználható anyagot. Mind ehhez Hakluyt addig kiadatlan angol forrásanyagot is tudott hozzáadni. Lehetővé tette, hogy Parmenius elolvassa korábbi angol utazók más országokról szóló nyomtatott vagy kéziratos útleírásait. Parmeniust láthatóan nagyon érdekelték azok az expedíciók, amelyek 1553-tól kezdve feltárták az Oroszországba vezető északi útvonalakat és amelyeket olyan emberek vezettek, mint Willoughby és Chancellor, Stephen és William Borough és Anthony Jenkinson, a neves szárazföldi utazó, aki számos, Oroszországra, a délkeleti muzulmán országokra és Perzsiára vonatkozó anyagot gyűjtött össze. Olvasott olyan neves angol kalandorokról is, mint John Hawkins, Francis Drake és Martin Frobisher.

Hakluyt gyűjteménye, a *Divers voyages touching the discoverie of America*¹⁶ 1582 májusában jelent meg. Az volt a célja, hogy tájékoztassa az olvasóközönséget Észak-Amerikáról, és ugyanakkor finomabb formában propagálja Gilbert nyugati kalandjait. Az anyag összeállítását ezért már februárban vagy márciusban bizonyára befejezték. Parmenius feltehetően ezekben a hónapokban került közelebbi kapcsolatba Sir Humphrey Gilberttel, és ösztönözhetette az a gondolat, hogy ő maga is hozzájáruljon valamivel ehhez az utazáshoz. Ekkor még nem személyes részvételre gondolt, hanem arra, hogy egy klasszikus mintájú ünnepi költeményben köszöntse az utazás szervezőjét és célkitűzéseit. Az 1582 tavaszán írt latin nyelvű költemény — a „fenséges költemény”, mint Hakluyt mondta — valószínűleg májusra elkészült, és júniusban jelent meg. A költeményt a propaganda-hadjárat részének is tekinthetjük, amelynek az volt a célja, hogy éhrem tartsa az érdeklődést Gilbert személye és vállalkozása iránt egészen a júniusra tervezett elhajózásig.

A költemény, *De navigatione . . . Humfredi Gilberti . . . carmen*, Anglia és Sir Humphrey Gilbert dicsérete. Dicsőítette a fentebb már említett angol férfiak korábbi vállalkozásait, a középpontba állítva Gilbert nemes jellemét, romantikus és értékes célkitűzéseit, dicsőítette a tervezett utazásnak azt a célját, hogy felkutassa és megismerje az Atlanti-óceán amerikai oldalán a földet, ahol angolok letelepedhetnek. A költemény témája következtében elkerülhetetlenül retorikai, számos vonatkozásában, konvencióiban és gondolkodásmódjában inkább irodalmi, mint realista, inkább ünnepélyes, mint közvetlen, általánosító és idealizált. Munkatár-

¹⁴ Hakluyt 1584-ben úgy említi Parmeniust mint „Lately my bedfelowe in Oxford”. (E. G. R. TAYLOR, szerk.: The original writings and correspondence of the two Richard Hakluyts, II., 231. Hakluyt Society, second series, volume LXCVI, 1935), I.: QUINN—CHESHIRE: Parmenius, 9.

¹⁵ *Navigazioni et Viaggi*. 3 kötet, Venice, 1550—1559.

¹⁶ London, 1582. Facsimile kiadását szerk. D. B. QUINN, megj. *Theatrum Orbis Terrarum*, Amsterdam, 1967. Hozzá Richard Hakluyt c. bevezető kötet, a megjelenés körülményeiről.

sam szerint, aki nálam jobban meg tud ítélni egy latin verset, formai tekintetben jelentős teljesítmény, szerkezete és ritmikája jó, nyelvezete választékos, néhány helyen kimutathatók azonban az elisiettség, a verselés és a téfovázás jelei, a szavak kiválasztásában és a megfogalmazásban pedig a kétértelműség. Egészét tekintve azonban nem egyszerű, hétköznapi munka, erőről és eredetiségről tanúskodik.

A könyvecske megjelenésekor Parmenius barátja, Henry Unton Wadley nevű kastélyában tartózkodott, az Oxford melletti Faringdonban. Sir Edward Unton, a család feje, betegen felekedt, és az őt meglátogató és orvosságokat rendelő patikus megbarátkozott Parmeniusszal. A patikus, Geoffroy Le Brumen Sir Francis Walsingham szolgálatában állt, és mint francia hugenotta, harcos káivinista volt. Parmenius, a barátságukra való hízélgó utalással neki dedikálta nyomtatott versének egy példányát. Ez a példány valamilyen szerencse folytán fennmaradt, és megőrizte számunkra Parmenius kézírását. Jelenleg a kaliforniai San Marinóban, a Henry E. Huntington Könyvtárban található.¹⁷

Valószínűleg röviddel ezután kezdte írni Parmenius egy másik költeményét. Ez alkalommal a 104. zsolnárt választotta keretül, amelybe beleszótte a Teremtőnek és ember iránti jótetteinek dicsőítését, hálát adva neki különösen azért, hogy biztonságban vezérelte útját Magyarországról különböző országokon és vizeken át Angliába, amelyet ilyen vonatkozásban biztos menedéknek tekintett. Munkatársam szerint „több benne a klasszikus mítosz és humanista ismeret, mint a keresztény tanítás vagy életrajzi tájékoztatás”. A 104. zsolnárra írt *Paeant* barátjának, Henry Untonnak ajánlotta és Vautrollierhez küldte kinyomtatni. Ez nem lehetett korábban 1582 végénél, és bár az 1582-es dátum van rajta, nem jelenhetett meg 1583 februárja előtt. Az angol naptár szerint, amely egyébként is elért tíz nappal a kontinenset használatos Julianus-naptártól, március 25. volt az új év kezdete, így az „1582” ezt a napot megelőzően bármilyen dátumot jelenthet. Valószínű tehát, hogy 1583. február elején küldte nyomdába. A vers megjelenésekor Parmenius ismét Oxfordban volt, és innen dedikált egy példányt barátjának, Thomas Savilenek, aki a Merton College harmadéves hallgatója volt akkor. Ez a példány Thomas más könyveivel együtt (az 1592-ben bekövetkezett korai halála után) bátyjához, Henry Savilehez került, aki később már mint Sir Henry Savile az Eton College-nak adományozta, és munkatársam, Mr. Cheshire a kollégium könyvtárában találta meg.¹⁸

1583 késő tavaszán Parmenius ismét elővette előbbi költeményét, és megkísérelte, hogy átdolgozza, mivel Gilbert, később említendő okok miatt nem szállt 1582-ben tengerre. Megváltoztatott néhány utalást Gilberttel kapcsolatban, és módosította a korábbi angol utazókra vonatkozó néhány megjegyzését, csiszolt kifejezéseit és nyelvezetét. Meghagyta azonban annak képeletbeli leírását, miként hajózik le Gilbert a Temzén és int búcsút Greenwichben a folyómenti palotájában tartózkodó királynőnek; ez éppoly valótlan volt 1582-ben, mint 1583-ban. Az új ajánlást szintén Gilbertnek írta, 1583. március 31-i keltezéssel. Nem látszik valószínűtlennek, hogy munkáját Gilbert elhalasztott vállalkozásának ismételt támogatására szánta egy megújított kiadvány program keretében, mivel abban az időben számos rőpirat volt nyomtatás alatt, feltehető azonban, hogy második kiadása soha nem jelent meg, mivel nincs fennmaradt példányról tudomásunk. Hakluytnak azonban volt egy másolata, és ezt közzé is tette nagy útleírásgyűjteményének, a *The principal navigations . . . of the English nation* 1600-as második kiadásában.¹⁹

Sir Humphrey Gilbert előrelátóan 1582 májusára vagy júniusára tervezte az Észak-Amerikába történő indulást. Hajójának egy részével szerencsésen megérkezett Southamptonba, de a szél kedvezőtlenre fordulásával a többi londoni hajó nem tudott csatlakozni hozzá. Reménytelen várakozással teltek a hónapok. Parmenius Wadleyben és Oxfordban, és esetleg néhány Londonban és Southamptonban tett látogatással, bizonyára szomorúan vette tudomásul a késlekedést, éppúgy, mint Hakluyt. A reménytelen várakozást színesen írja le Maurice Browne²⁰ csevegő hangú leveleiben. Browne Walsingham udvartartásához tartozott, egy kis katonai és tengerészeti tapasztalattal és írói ambíciókkal, és 1583-ban néhány hónapon át közelebbi kapcsolatban állt Parmeniusszal. Decemberben azonban az új hajózási idény kezdetére halasztották az indulást. Ekkorra Parmenius döntő elhatározásra jutott. Elmenne ő is Amerikába.

¹⁷ A címlap hasonmását közli QUINN—CHESHIRE: Parmenius, 6. tábla. Egy másik fennmaradt példány a British Museumban, tulajdonos bejegyzése vagy korabeli jelzése nélkül. Kijadta Thomas PURFOOT (Purfutius). Neil Cheshire megjegyzései a verssel kapcsolatban a QUINN—CHESHIRE: Parmenius 23—29. lapján. A vers szövege, fordítása és jegyzetek a 73—138. lapon.

¹⁸ A *Paeant* Stephani Parmenii Budeii ad psalmum Davidis CIV. conformatus (Londini, Excudebat Thomas Vautroullierus Typographus, 1582.) facsimiléjét közli QUINN—CHESHIRE, 7. tábla. Bejegyzés levégva. Egy másik fennmaradt példány a British Museumban, szintén sérült, korabeli bejegyzés nélkül. Neil Cheshire-magyarzatai a QUINN—CHESHIRE kötet 30—37. lapján. A vers szövege, fordítása és jegyzetek a 139—169. lapokon.

¹⁹ Richard Hakluyt: *The principal navigations . . . of the English nation* III. 1600. 137—143. Ezzel kapcsolatban l. QUINN—CHESHIRE: 41—43.

²⁰ Maurice Browne levelei az ifjabb John Thynnehez, Longleatbe, Wiltshire a Marquess of Bath levéltárában találhatóak, Longleatben. Vonatközti részleteket közöl QUINN—CHESHIRE, 189—208.

Gilbert felfogadta őt az expedíció tudós költőjének, míg Maurice Browne lett volna a prózaibb krónikás,²¹ és feltehetően feladatuk közelebbi meghatározása során ismerkedett meg a két fiatalember egymással. Maurice Browne-nak köszönhető, hogy barátainak küldött színes leírásaiból ismerjük az 1582-es év próbálkozásait; arról is tesz említést, miként újíttatták fel a terveket a következő tavaszon, sajnálatos azonban, hogy Parmenius nevét nem említi, így pontosan nem állapítható meg, mikor vonták be az előkészületekbe. Valószínűleg május második felében kellett Southamptonban lennie, és Browne-hoz hasonlóan valószínűleg ő is kapott barátaitól búcsúleveleket és baráti ajándékokat. Június elejére a hajók készen álltak, a szél kedvező volt, és az expedíció útvonalát is meghatározták.

Az expedíció 1583 júniusának elején indult el Southamptonból, a hajók először Dartmouthban, majd Plymouthban kötöttek ki, ahol június 11-én vettek búcsút, sokan utoljára, az angol partoktól.²² A *Swallow* készletei nem látszottak megfelelőnek, és a legénység, kalózkodásban és békés hajózásban egyaránt edzett tengerészek, hajlamosak voltak a zendülésre: a kapitány akarata ellenére kiraboltak egy francia halászhajót. Az évszakhöz viszonyítva rossz idejük volt, ellenszél fújt, ezért csak lassan, nagy nehézségekkel haladtak. Amikor ötven nap múlva elérték Newfoundland északi partjait, az út során szétszóródott hajók találkozása, amelyre előzetes tervet dolgoztak ki, jól sikerült. Mindegyik hajó, amikor nyugatra földet észlelt, déli irányba fordult. A raj lassan összegyűlt és St. John's Harbourig teljessé vált. Ott Gilbert javasolta, hogy még mielőtt délnek fordulnának, hogy felderítsék a mai New England partvidékét, ahol kolonistákat akart letelepíteni, hivatalosan is vegyék ellenőrzésük alá a St. John's körüli nemzetközi halászerületet.

Amikor a Gilbert raját alkotó négy hajó megkísérelt áthaladni a St. John's kikötőjébe vezető keskeny, sziklás csatornán, a bent horgonyzó halászhajók kapitányai, azt gondolván, hogy kalózok, felkészültek az ellenállásra. Amikor kiderült, hogy Gilbert az angol királynő megbízásából utazik, és kihirdette, hogy célja nem a halászerület megtámadása, hanem védelme, nagy megkönnyebbülésére beengedték. A mintegy húsz francia és portugál hajó nem állt ellent, a körülbelül ugyanannyi angol hajóskapitány pedig elég lelkesen fogadta. Gilbert fokozatosan hozta nyilvánosságra terveit: engedélyeket ad ki a halászat folytatására, bérbeadja számukra a parton elfoglalt szárított területeket. A bért egyelőre nem pénzben kérte, hanem utánpótlásban a hajók készleteinek feltöltésére, amely főként szárított halból állt, de kért olyan fényűzési cikket is, mint például bort, amennyit készleteikből nélkülözni tudtak. Ajándékokat vittek a hajókra, és Gilbert felkészült, hogy személyes és nemzeti követeléseit hivatalosan is kihirdesse.

Parmenius valószínűleg augusztus 4-én, vasárnap lépett először Amerika földjére, amikor Gilbert is elfundul első parti sétájára. Útjukra elkíserte őket néhány, az angol halászhajókkal érkezett kereskedő „a kert”-be, ahol a málnabokrok és vadrózsák a vidék csendes magányát idézték, és ez kétségkívül kellemes változást jelentett az ötvennapos hajóút után. A táj azonban nem igazolta Parmenius elképzeléseit. Természeti szépséget, különös vadállatokat, különös embereket szeretett volna látni, amivel Newfoundland vagy legalábbis Newfoundlandnak ez a része, nem szolgálhatott. A dombok és Newfoundland csupasz sziklai, melyekről csak nemrég olvadt le a hó, a hosszú, gondozatlan fű éppen olyan fű, mint bárhol másutt, vadon nőtt, nem is különös szépségű bokrok: és csak messze mögöttük tűnt fel az őserdők megszakítatlan vonala. Nem-európai embert sem lehetett látni. A beothukokat, az őslakó vörösbőrűeket már régen elűzték St. John's környékéről. Nem érzékelhette, hogy ez a forgalmas halászati központ, amely Nyugat-Európa bármely részén látható gazdasági központhoz hasonló valóban új, izgalmas vagy hősköftemény tárgyra alkalmas lenne.

Augusztus 5-én Gilbert hivatalosan bejelentette a sziget megszállását, és törvényeket hirdtetett ki a halászok feletti kormányzásra. Ezután rövid kísérletet tett a sziget természeti kincseinek feltárására. Gilbert, Parmenius és az expedíció más vezetői behatoltak a szigeten egészen az erdők széléig, az erdőt azonban járhatatlannak találták, mivel mindenütt kidőlt, öreg fák hevertek. Gilbert ezután a kopár dombok felé fordult, és ásványzakértőjével (egy Daniel nevű szász bányászal) ásványi anyagokat mutató kő- és talajmintákat gyűjtött. Parmenius láthatóan nem érdekelték az ásványok, megfigyelte azonban a növényzetet és azt az egy-két sarki medvét, amelyek akaratlanul, a délre úszó jégtablákról menekültek ide.

Egyidejűleg az expedíció személyzetében is változás történt. A *Delight* kapitánya nem kívánta tovább folytatni az utat, ezért megbízták, hogy a *Swallowt* vigye vissza Angliába. A *Delight* parancsnokságát Maurice Browne vette át, és Parmenius is átköltözött erre a hajóra. Így tehát, amikor augusztus 6-án elővette íróeszközeit, már minden bizonnyal ennek a hajónak a kabinjában tartózkodott. Parmeniushoz hasonlóan valószínűleg Browne is nekilátott,

²¹ Browne szerepéről QUINN—CHESHIRE, 194—195.

²² Gilbert tetteiről hitelesen számol be Edward Hayes leírása. Első közlése HAKLUYT: The principal navigations első kiadásában, 1589. 679—697.

hogyan feljegyezze a látottakat; míg Parmenius jegyzeteket készíthetett benyomásairól, érzéseiről, és verssorokat vehetett papírra. Leveleket is írt barátainak. Az ilyenfajta, óceánon túli levelezést csak a kikötőben állomásozó angol halászhajók tették lehetővé. A jegyzékén Laurence Humfrey neve áll az első helyen, talán a kettejük között Oxfordban kialakult szoros barátság jeleként, amelyről azonban nincsenek további bizonyítékaink. Ennek a levélnek a befejezése után (amely sajnos elveszett), folyékony latinsággal és csaknem azonos szöveggel írt egy másikat Richard Hakluytnak, amely szerencsére fennmaradt.²³ Mint megjegyezte, még nem készült fel arra, hogy Henry Untonnak is írjon, de kérte Hakluytot, adja át neki jókívánságait. A Hakluythoz írt levél érzékelteti csalódását, hogy Amerika, amit addig látott belőle, nem volt annyira szokatlanul más vagy izgató, mint képzeletében lefestette magának. A levél egy részlete így hangzik: „Most be kellene számolnom a szokásokról, a vidékekről és lakosairól, de mit mondhatnék, kedves Hakluytom, amikor itt csak pusztaságot látni? Halban kimeríthetetlenül gazdag... Az egész vidék dombos és erdős: a fák legtöbbször fenyő. A fák egy része előregedőben, más része éppen javakorabeli, legtöbbször azonban már öregeken kidől, így akadályozzák a vidék megtekintését. A fű magas, de alig különbözik a mieinktől. Találtam néhány, rozsrá emlékeztető gabonaszálat és kalászt, és ezeket láthatóan könnyen termesztésbe vehetnénk az ember szegélyénél. Az erdőben földiszeder vagy inkább nagyon édes erdei eper terem bokor-számba [valójában málna]. Néha medvék is feltűnnek a szállások körül, ezeket megölik, de fehérek... és kisebbek a mieinknél. Nem tudom, vannak-e egyáltalán lakosok ezen a vidéken (és ki lehetne itt, kérdem, mivel lehetetlen bárhova is utazni?), és nem találok senkivel, aki ezt megmondhatta volna. Azt sem tudhatjuk, van-e érc a hegyekben; és ennek oka ugyanaz, bár látszat szerint feltételezhetünk földalatti vonulatokat.” Azt várta azonban, hogy mit fog látni a délebbre fekvő, vonzóbb tájakon: „minél többet hallunk a területről, ahová készülünk”, írta, „úgy nő napról napra a várakozásunk”.

Mikor a három megmaradt hajó augusztus 20-án elindult St. John's-ból, Gilbert a *Squirrel* nevű kis fregatton tartózkodott, hogy jobban szemügyre vehesse a kis öblöket és torkolatokat; Maurice Browne és Parmenius pedig Daniellel, az ásványszakértővel a *Delighton* volt, amellyel azonban nem lehetett megközelíteni a kisebb, zátonyos kikötőket, míg a közepes nagyságú *Golden Hind* Edward Hayes parancsnoksága alatt állt. Dél felé hajóztak. Ahelyett, hogy rögtön Cape Breton felé tartottak volna, ahonnan a szárazföld partvonalát akarták követni a mai New England felé, Gilbert úgy határozott, hogy az iránytól kissé eltérve, Sable szigetéhez megy, ahol a portugálok évekkel korábban állatokat tettek partra, és friss húshoz juthat. Augusztus 29-én már közel voltak a szigethez, sokkal közelebb, mint gondolták. A tenger ködös volt, a látási viszonyok rosszak, és erős szél fújt. A *Golden Hind* kezdte mérni a mélységet, s miután észrevette, hogy nagyon sekély a víz, jelzést adott a *Delight*nak irányra megváltoztatására. A *Golden Hind* és a *Squirrel* az utolsó pillanatban tudott csak kitérni, a *Delight* azonban már nem, zátonyra futott, megfeneklett és összezúródott. A másik két hajó észrevette a katasztrófát, de nem tudtak segítségére sietni. A hajó a Sable sziget nyugati kiszögellésénél futhatott zátonyra és tört össze az orra, és ekkor a legénység egy része a hajó tatjához rohant, ahol a fartöke gerendához kötött mentőcsónak épen maradt. Néhányan beleszálltak, és kezdtek összeszedni a megmaradtakat. A megmentettek között azonban nem volt ott sem Parmenius, sem Maurice Browne. A hajóval együtt elmerültek. A hajó életben maradt legénysége számos nehézség után jutott vissza Angliába, ahol elmondta a *Delight* utolsó perceinek részleteit.²⁴

Gilbert, miután hiába kutatott életben maradtok után, arra a következtetésre jutott, hogy a *Golden Hind* és a *Squirrel* túlságosan gyenge, és elegendő élelmiszertartállyal sem rendelkezik az út folytatásához, és vonakodva ugyan, de elindultak vissza az óceánon. Gilbert ragaszkodott ahhoz, hogy a *Squirrel*en tartózkodjon. Félúton lehettek, amikor a viharos tengeren a *Squirrel* elárasztotta a vizet, és a rajta levőkkel együtt elmerült. Egyedül a *Golden Hind* tért vissza. Parmenius, Browne, Sir Humphrey Gilbert odaveszett. Mindegyikükről magasztalóan emlékezett meg Edward Hayes, amikor megírta az expedíció tragikus történetét. A leg súlyosabb veszteségek között volt „egy tudós, egy magyar, aki Buda városában született, és ezért Budaesnak is nevezték, aki nagy jámborsággal és jó íranti buzgalommal vállalkozott erre a tetre, azzal az elhatározással, hogy latin nyelven megörökítse a felfedezés során az összes említésre érdemes tettet és dolgot, nemzetünk dicsőségére, amelyet e szónok és korunk ritka költője ékes stílusával díszített”.²⁵

A bukás és a bekövetkezett veszteség csaknem teljes volt. Valami azonban fennmaradt. Gilbert elképzelése, hogy elcsüggedt emberek csoportjait telepítse le az észak-amerikai partokon, később követőkre talált. A Gilbert útrakelése előtti szorgos propaganda és a sikertelenség

²³ Parmenius levélnek első közlése HAKLUYT: The principall navigations, 1589., 697–699., majd Principall navigations, III. 1600., 161–163., mindkét esetben saját fordításában. Új fordítását közli jegyzetekkel QUINN–CHESHIRE, 168–185.

²⁴ Richard Clarke beszámolóját közli HAKLUYT: Principall navigations, 1589. 700–701.

²⁵ HAKLUYT: Principall navigations, 1589. 692.

ismertté válása után követőinek kísérletei a vállalkozás folytatására azt mutatták, hogy az „Amerika-pártiak”, akik ily módon akartak Észak-Amerikába eljutni, számban nagymértékben gyarapodtak, és ebben része volt mindannak a röpiratnak és más irodalmi műnek — közöttük Parmenius verseinek — melyeket Gilbert vállalkozása sugallt.

Parmeniusnak kevés szerepe volt a felfedezés és gyarmatosítás folyamatában, de ennek ellenére érdekes és jelentős személyiség. Újszerű volt, hogy egy fiatal tudós képzeletét, különösen olyan tudósét, aki a nyugati óceántól olyan távoli területről származott, mint Magyarország, felkeltse az új világ víziója, hajlandó legyen mindent elsajátítani róla, és tudását és új lelkesedését hagyományos irodalmi formában foglalja össze. Még újszerűbb volt — bár Camoes a Portugáliából kelet-índiai szigetekre tett utazásával már példát mutatott rá, — hogy egy költő és tudós kalandor is legyen, kivegye részét Amerikának az európaiak számára történő feltárásában, és tapasztalatait, mint remélte, maradandó versben örökítse meg. Szomorú dolog, hogy érdeklődése és törekvése megghiúsult, de amit ránk hagyott — élettörténete, már amennyire fel lehetett vázolni, és néhány munkája — bizonyítékai a személye mint irodalmi és történelmi személy iránti maradandó érdeklődésnek.

David B. Quinn
(Liverpool)

Debreczeni S. János és Guevara

A *Christianus suspirans* „haláltánc” betéte

Debreczeni S. János — a költészet vagy inkább a verses publicisztika mellett¹ — a *Christianus suspirans* (Debrecen 1615, RMK I. 454.) című kegyességi munka fordítójaként került be a magyar manierista próza képviselőinek sorába.² A szakirodalom különösen a könyv egyik fejezetét emeli ki, „melynek a középkori haláltáncokra emlékeztető részleteit igen hatásos művészi formában sikerült megszólaltatnia”.³ A Casmann-mű valóban nem tér el a korabeli kegyességi irodalom átlagos színvonalától, sem a fordítás az eredetitől,⁴ azonban a munka két fő része közé egy érdekes fejezet ékelődik. A fejezet „AZ KERESZTYEN Embernek ez világtul való el bucsuzasanak formája azon Author által Magyarra fordítottat.”⁵ A cím után pedig a következő megjegyzést olvashatjuk: *Ex Enchiridío Henrici Petrei Herdusiani*. Már ebből a megjegyzésből arra lehet gondolni, hogy a betét szerzője nem Otto Casmann, stadei rektor, hanem esetleg Herdesianus vagy valaki más. Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy a szöveg jellegében is eltér a Casmann-fordítástól. Igaz, hogy témája szerint kapcsolódik a kegyességi munka halálra felkészítő részeihez, de stílusa, hangvétele már lényegesen különbözik. A forrás után nyomozva ráakadtunk az Országos Széchényi Könyvtárban Herdesianus kézikönyvére,⁶ s a munka címlapjából kiderült, hogy a könyv csak editorát tiszteletti Herdesianusban, más önálló munkája nincs benne az előszón kívül; viszont egy nagyon érdekesen válogatott kézikönyvhöz jutottunk: *Aulica Vita, et opposita huic Vita Privata: a diversis . . . autoribus (A. S. Piccolomini, Ulrich von Hutten, Lucian) . . . descripta, & in hoc Enchiridion collecta . . . ab Henrico Petreio Herdesiano. Accessere recens ad hanc secundam editionem . . . A. a. Guevara . . . de Vitae Aulicae molestijs . . . liber. etc. Francofurti ad Moenum. 1578*. Nyilvánvaló, hogy a könyv a kor népszerű műfajából, az udvari étellel foglalkozó elmélkedésekből és oktatásokból tartalmaz — már a szerzők után is ítéelve — előkelő válogatást.⁷

Számunkra most a könyv utolsó fejezetei érdekesek, melyek Guevara egyik, az udvari élet ellen irányuló morálszatirikus írását foglalják magukban. E rész címe a következő: *DE VITAE RUSTICAE priuataeq' laudibus, & contra de AVLICAE VITAE molestijs, LIBER ELEGANTISSIMVS, D. ANTONII DE GVEVARA . . .*⁸

A magyar szakirodalom eddig csak Guevara másik, szintén az udvarisággal foglalkozó

¹ Verseinek kiadása: RMKT XVII. sz. I. Bp. 1959. 253–269. — I. még: KESERŐ Bálint: A „Conspiratio Kendiana” szerzője. ItK 1963. 360–368.

² BÁN Imre: A magyar manierista irodalom. ItK 1970. 453. és 464.

³ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor Bp. 1964. 49.

⁴ KESERŐ Bálint jegyzetei alapján. Használatáért ezúton mondok köszönetet.

⁵ I. m. 229.

⁶ ANT 6091.

⁷ Herdesianus (Herdusianus) XVI. századi német tudós, egyetlen ismert műve a fenti kézikönyv. vö. JÓCHER: Allgemeines Gelehrtes Lexikon. Leipzig 1787. 1937.

⁸ Teljes cím: *DE VITAE RUSTICAE priuataeq' laudibus, & contra de AVLICAE VITAE molestijs, LIBER ELEGANTISSIMVS, D. ANTONII DE GVEVARA, Episcopi olim Monde ventani & Imp. Caroli V. Historici. PRIMVM QVIDEM LINGVA Castellana ad Regem olim Portugalliae scriptus Hispanicè; atque deinceps per Antonium Alegrum, in gratiam Reuerendissimi Domini Guilhelmi à Prato, Ep. Claromontani, in linguam Gallicam translatus; nunc demum verò ex Gallico in Latinum quoque sermonem conuersus ab Hermanno Germbergio Westphalo. — Cum praefatione Henrici Petrei Herdesiani.*